

УДК 94:341.34-054.74(47+57:4-13:4-191.2)"1944/1945"

© **Dariusz WĘGRZYN**

PhD, historian, an employee of the History Research Office of Institute of National Remembrance in Katowice, Poland, Józefowska str., 102, 40-145, Katowice, Poland (dariusz.wegrzyn@ipn.gov.pl)

© **Даріуш ВЕНГЖИН**

доктор гуманітарних наук, дослідник Бюро історичних досліджень Інституту національної пам'яті (філія в Катовіцах), вул. Юзефовська, 102, 40-145, Катовіце, Польща (dariusz.wegrzyn@ipn.gov.pl)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8545-0566>

Бібліографічний опис статті: Węgrzyn D. (2020). "Zhyvi reparatsii". Mobilizatsiia, areshty ta internuvannia meshkantsiv Pivdennoi ta Tsentralnoi Yevropy ta yikh deportatsiia do SRSR u 1944-1945 rr.: spetsyfika, ekonomichnyi sens, superechnosti [«Living reparations». Mobilisation, Arrests and Internment of Residents of the Southern and Central Europe and Their Deportation to the USSR during 1944-1945: Specifics, Economic Meaning, Contradictions]. *Svit Clio* [Clio World], 1, 44–56. [in Ukrainian].

«ЖИВІ РЕПАРАЦІЇ». МОБІЛІЗАЦІЯ, АРЕШТИ ТА ІНТЕРНУВАННЯ МЕШКАНЦІВ ПІВДЕННОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇХ ДЕПОРТАЦІЯ ДО СРСР У 1944-1945 РР.: СПЕЦИФІКА, ЕКОНОМІЧНИЙ СЕНС, СУПЕРЕЧНОСТІ

Анотація. Метою статті є дослідження проблеми інтернування та примусової депортації мобілізованих (заарештованих) цивільних осіб, здебільшого етнічних німців з країн Південної та Центральної Європи, на примусові роботи до СРСР наприкінці 1944-го – на початку 1945 рр. Проаналізовано передумови цієї акції НКВС, її основні етапи, специфіку реалізації в окремих країнах, економічний сенс і суперечності. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності та окреслена загальними науковими методами аналізу, синтезу, узагальнення, історико-генетичним та історико-порівняльним методами. **Наукова новизна.** За вказівкою вищого радянського керівництва «цивільних німців» з окупованих Червоною армією теренів Румунії, Угорщини та східних територій Третього Рейху (Верхня Сілезія, Східна Пруссія), а також осіб, затриманих і заарештованих в ході операції "з очищення тилу", інтернували, мобілізували та депортували до таборів і робочих батальйонів Головного управління військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) НКВС СРСР. Керівництво СРСР визначало примусову працю депортованих як складову повоєнних військових репарацій з Німеччини. Тривале в часі транспортування в товарних вагонах в умовах зими, тяжкі побутові умови в таборах, відсутність інфраструктури та медичної допомоги, погане харчування ослаблених і хворих інтернованих і праця по 12 годин на день 6 днів на тиждень призвели до різкого зростання кількості непрацездатних осіб і високої смертності серед контингенту робочих батальйонів. Низьку ефективність праці інтернованих зумовила також її погана організація. Система заохочення праці цивільних іноземних робітників була повністю відсутня, а їхня некваліфікована праця оплачувалася підприємствами за мінімальними тарифами. Відносно тривале перебування в таборах і робочих батальйонах, голод і тяжка праця залишили глибоку травму в душах тих, кому вдалося вижити й повернутися додому. Часто ці люди до останніх днів життя не бажали згадувати про своє перебування в радянських трудових таборах. **Висновки.** Унаслідок депортації близько 46 000 осіб із Верхньої Сілезії до СРСР ключовий для відновлення зруйнованої війною Польщі регіон зіткнувся з величезними економічними та соціальними проблемами. Не вистачало шахтарів для видобутку вугілля, значну частину якого постачали до СРСР за ціною, що не покривала навіть транспортні витрати. Водночас депортація цивільних осіб з країн Центральної і Південної Європи не принесла очікуваних результатів. Незважаючи на реальний внесок цих людей у відбудову зруйнованої війною економіки СРСР, який слід оцінити гідно, їхній трудовий потенціал був фактично розтрачений даремно, а професійні знання та кваліфікація не були використані належним чином.

Ключові слова: арешт, Головне управління військовополонених та інтернованих НКВС СРСР, депортація, інтернування, мобілізація, примусові роботи, робочий батальйон, табір.

“LIVING REPARATIONS”. MOBILISATION, ARRESTS AND INTERNMENT OF RESIDENTS OF SOUTHERN AND CENTRAL EUROPE AND THEIR DEPORTATION TO THE USSR DURING 1944-1945: SPECIFICS, ECONOMIC MEANING, CONTRADICTIONS

Abstract. *The aim of the article is to study the problem of internment and forced deportation of mobilized (arrested) civilians, mostly ethnic Germans from the countries of Southern and Central Europe, to forced labour in the USSR in late 1944 - early 1945. The preconditions of this action of the NKVD, its main stages, the specifics of implementation in some countries, economic meaning and contradictions have been analysed. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematisation and is outlined by general scientific methods of analysis, synthesis, generalisation, historical-genetic and historical-comparative methods. Scientific novelty.* On the instructions of the top Soviet leadership, “civilian Germans” from the Red Army-occupied Romania, Hungary, and the eastern territories of the Third Reich (Upper Silesia, East Prussia), as well as those detained and arrested during “cleaning-up of rear area”, were interned to camps and labour battalions of the Main Department of Prisoners of War and Internees of the NKVD of the USSR. It was done without any court decision, only on suspicion of possible “hostile activity”. The Soviet leadership took the forced labour of “interned-mobilized” and “interned-arrested” foreigners as part of postwar military reparations from Germany. According to the Soviet data, there were about 300,000 of these people, although German historians give a much larger figure - 730,000 people. People who have never been convicted by a court have been forced to rebuild industrial enterprises destroyed in the war in Ukraine, Belarus or Georgia. Prolonged transportation in freight cars in winter conditions, difficult living conditions in camps, lack of infrastructure and medical care in war-torn regions, poor nutrition of debilitated sick internees and 12 hours working day during 6 days a week, led to a sharp increase in the number of disabled people and high mortality among the contingent of labour battalions. The mortality rate among deportees was 25-30%. The low efficiency of internees’ work was caused by its poor organisation – high-class specialists (for example, miners, mechanics, metallurgists) were forced to perform unskilled, simple work. The contingent was often sent to work away from the camps and the journey to and from work was time-consuming. According to some estimates in the summer of 1945 internees complied with the production norms imposed on them by 40-60%. The average worker earned 11-13 rubles a day, instead of 40 rubles preplanned. There was no system of motivation for the work of interned workers. Unskilled labour of internees was paid by enterprises at minimum rates. From their salary forced labourers had to compensate the cost of food and detention in camps, the work of camp staff and foremen of enterprises, and part of this money was sent to the accounts of the central structures of the NKVD of the USSR. Currently the deportees had almost no money left, even for a starving life. The relatively long stay in camps and labour battalions (in some cases until the early 1950s), hunger, and hard work left deep trauma in the souls of those who managed to survive and return home. Often these people, until the last days of their lives, did not want to remember their stay in the Soviet labour camps. **Conclusions.** As a result of the deportation of about 46,000 people from Upper Silesia to the USSR, a main region for rebuilding war-torn Poland faced enormous economic and social challenges. There were not enough miners to produce coal, much of which was supplied to the USSR at a price that did not even cover transportation costs. At the same time the deportation of civilians from Central and Southern Europe did not yield the expected results. Despite the real contribution of these people to rebuilding the war-torn economy of the USSR, which should be appreciated, their labour potential was virtually wasted and their professional knowledge and skills were not used properly.

Keywords: *an arrest, Main Department of Prisoners of War and Internees of the NKVD of the USSR, deportation, internment, mobilization, forced labour, labour battalion, camp, trauma.*

Постановка проблеми. У повоєнний період широкого резонансу серед громадськості та популярності в наукових колах набула проблема примусової праці цивільних осіб і військовополонених з окупованих Третім Рейхом країн Європи. Понад 4,2 млн осіб із захоплених нацистами регіонів Східної Європи (також СРСР і Польщі) були насильно депортовані до Німеччини, де їх використовували як дешеву робочу силу на промислових підприємствах і в сільському господарстві. На цьому тлі менш відомим є інше подібне явище завершального етапу Другої світової війни: арешти, інтернування, мобілізація та примусова депортація наприкінці 1944-го – на початку 1945 рр. на примусові роботи в СРСР частини населення Центральної і Південної Європи (здебільшого етнічних німців). Цю акцію радянське керівництво спочатку визначало як один з елементів військових репарацій, а щодо примусово депортованих осіб застосовувало логіку «репарацій працею» або ж так званих «живих репарацій». У складі цієї великої категорії осіб, що іменували в документах радянських спецслужб як «інтерновані німці», була й група «інтернованих-заарештованих». Ці громадяни були затримані НКВД і «СМЕРШ» за формальними політичними звинуваченнями (членство в нацистській партії, співпраця з окупантом, належність до руху Опору Армії Крайової). Аналіз багатьох біографій цих людей свідчить, що в групі

інтернованих-заарештованих було дуже мало реальних німецьких чиновників, більшість із яких утекли на захід ще під час наближення фронту, а причиною арештів багатьох конкретних осіб часто ставали відверто наклепницькі доноси.

Отже, до мобілізованих німців приєдналися й заарештовані. Обидві ці групи осіб, отримавши статус інтернованих, без вироку суду були відправлені на примусові роботи до СРСР. Оскільки інтерновані нічого не знали про причини свого затримання, вони не зверталися до судів і, що найгірше, мали працювати без вироку, відновлюючи економіку СРСР так довго, як це було потрібно Й. Сталіну. Інтернованих до Радянського Союзу іноземців від підневільних робітників Третього Рейху відрізняли, безумовно, масштаби: за даними радянської влади, інтернованих було близько 300 000. Абсолютно іншими були й умови, у яких жили та працювали інтерновані. Вони опинилися як у таборах, так і в робочих батальйонах Головного управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) СРСР в надзвичайно складній ситуації, часто схожій на табори системи ГУЛАГу. Наслідком важких умов життя і праці в зруйнованих війною регіонах СРСР загинуло близько 25-30% «інтернованих німців».

Серед інтернованих іноземців також була велика група цивільних осіб (наприклад, етнічних угорців), яких кваліфікувало НКВС СРСР як колишніх військовослужбовців (охоплюючи чоловіків призовного віку) або взятих у полон на полі бою (у районах бойових дій). Їх відправляли до таборів для військовополонених. Цікаво, що серед таких інтернованих були, наприклад, угорські жінки, яких ніколи не призивали до армії та які не брали активної участі в бойових діях. На жаль, наявні радянські документи, визначаючи їх як «військовополонених», не дають можливості точно відрізнити цю категорію осіб від військовослужбовців, захоплених у полон на полі бою. Щоб вказати на величезні розбіжності між офіційною радянською статистикою і фактами, досить звернути увагу на категорію так званих «адміністративно переміщених осіб». Такими були, зокрема, радянські німці, переселені під час війни до Німеччини, а після її закінчення як радянські громадяни, проти їх волі, репатрійовані до СРСР. Загалом висновки німецьких учених щодо масштабів депортації німецького цивільного населення до СРСР істотно відрізняються від даних радянських документів. У їхньому випадку ці оцінки варіюються від 500 000 до 730 000 осіб¹.

Радянські дані про перебування інтернованих іноземців у таборах на території СРСР стосуються здебільшого тих цивільних громадян, які опинилися в системі таборів і робочих батальйонів ГУПВІ НКВС (МВС). Протягом багатьох років цю тему замовчували, але якщо припустити, що близько три чверті від усіх «інтернованих-мобілізованих іноземців» було перевезено саме на територію України, то слід пам'ятати про особливий внесок цих людей у відбудову шахт і металургійних підприємств Донбасу та Придніпров'я.

Виклад основного матеріалу. Мобілізація не на військову службу, а на роботу з'явилася в СРСР відразу після нападу Третього Рейху. Агресія нацистської Німеччини швидко спричинила тотальну мобілізацію мешканців країни, де місце праці стало місцем бою з усіма наслідками, що з цього випливали (зокрема й суворим покаранням за уникання від роботи). Громадяни країни були мобілізовані на роботу як у важкій промисловості, так і в сільському господарстві. У багатьох регіонах СРСР в організації праці було запроваджено принцип, згідно з яким робочий день працівника закінчувався лише з відпрацюванням виробничої норми, а особи, раніше визнані непрацездатними (зокрема й інваліди), поверталися до роботи². Етнічні німці – громадяни СРСР автоматично перетворилися на підозрілу групу та були переміщені з Поволжя, де мешкала більшість їх, на схід (Указ Президії Верховної Ради від 28 серпня 1941 р.). Й. Сталіну також було зрозуміло, що

¹ Німецька розшукова служба Червоного Хреста визначає кількість депортованих до СРСР німців (цивільних осіб) не менше ніж у 500 000 осіб. Німецький статистик Г. Райхлінг наводить більшу цифру – 730 000 депортованих. Серед них: із східних територій Німеччини – 350 000; інших районів Третього Рейху – 50 000; із Гданьська – 10 000; із території Польщі – 112 000, Чехословаччини – 30 000, прибалтійських країн – 19 000, Угорщини – 30 000, Румунії – 89 000, Югославії – 40 000. [Див: *Reichling G. Die deutschen Vertriebenen in Zahlen, Teil I: Umsiedler, Verschleppte, Veriebene 1940-1985. Bonn, 1986. S. 33, tab. 5; Schmit U. „Żywe reparacje”. Deportacja i internowanie niemieckich cywilów do ZSRR (1945-1955). Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice, 2014. S. 44-55].*

² *Гончаров Г. А. Трудовая мобилизация советских граждан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Вестн. Оренбургского гос. ун-та. 2006, № 6, Т. 1. С. 183-186.*

радянські німці не можуть служити в Червоній Армії. Результатом цього стали постанови Державного комітету оборони (ДКО СРСР) від 10 січня 1942 р. «Про порядок використання німців-переселенців призовного віку від 17 до 50 років» та від 14 лютого 1942 р. «Про мобілізацію німців чоловіків призовного віку від 17-ти до 50 років, які постійно проживають в областях, краях, автономних і союзних республіках». Розпочалася масова мобілізація німецького населення. Чоловіки з'являлися на призовні пункти військових комісаріатів з одягом, постільною білизною, посудом і продуктами харчування на 10 днів. До березня їх мали відправити до огорожених колючим дротом і охоронюваних таборів, розташованих поруч із промисловими підприємствами, які потребували робочої сили. Інтерновані німці здавали свої паспорти та військові квитки, а натомість отримували відповідні посвідчення. Так ці люди втратили свободу і для них почався тривалий період розлуки зі своїми родинами. Порушення трудової дисципліни чи невиконання наказів табірної адміністрації спричиняли штрафні санкції. Ця ситуація повториться пізніше, у 1945 р., коли мобілізовані з країн Південної і Центральної Європи іноземні громадяни були залучені до примусової праці. Цей захід був добре спланований на центральному рівні, проте його реалізація для багатьох виявилася фатальною. Табори не були підготовлені, їхні будівлі були в руїнах, а керівництво підприємств і гадки не мало, як знайти роботу для маси людей, які раптово з'явилися. Експеримент із мобілізацією та інтернуванням радянських німців мав очевидну користь владі СРСР, адже забезпечив контрольовану працю німецьких чоловіків з їхньою одночасною ізоляцією під наглядом НКВД. Він був визнаний важливим і цілеспрямованим, і 7 жовтня 1942 р. ДКО схвалило постанову «Про додаткову мобілізацію німців для народного господарства СРСР», якою мобілізувало чоловіків у віці 15-16 років і 51-55 років включно, а також німецьких жінок віком від 16-ти до 45 років (за винятком вагітних і жінок, які мали дітей віком до 3-х років). Унаслідок цих дій влади в попередніх місцях проживання радянських німців залишилися тільки літні люди, жінки, які виховували маленьких дітей та, власне, діти. Поширеним був принцип розміщення жінок і чоловіків в окремих табірних зонах. Харчували та лікували мобілізованих німців на загальних підставах, як і інших цивільних робітників. Вважалося, що німці в СРСР більше не становлять загрози, хоч останнім важко було уявити навіть можливість якогось повстання за тисячі кілометрів на схід від лінії фронту та ще й перебуваючи під повним контролем місцевої влади та НКВС. Цей досвід виявився корисним, коли Червона армія перейшла довоєнний кордон і вступила на територію держав, де проживали етнічні німці³.

У ході наступальних операцій 1944 р. Червона армія ввійшла до країн Південної та Центральної Європи. Наприкінці того ж року народилася ідея інтернувати німців із захоплених територій Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії та Чехословаччини для праці в складі робочих батальйонів у СРСР. Хоча документи радянського походження в цьому питанні дуже чіткі, а в них докладно описані численні депортовані «мобілізовані німці», слід пам'ятати, що насправді ця операція виявилася набагато складнішою. Як уже згадувалося вище, була група затриманих чоловіків, які раніше служили (або були здатні служити) в німецькій або угорській армії, а також група цивільних угорців, яких визначали як затриманих під час бойових дій або в районі їх проведення (Будапештський казус цивільних осіб).

Повертаючись до головної теми, П. Полян вказує на три основних джерела депортації мобілізованих німців: військові (відбирали осіб потенційно здатних до організації актів саботажу, диверсій та участі у військових операціях в тилу радянських військ), політичні (реванш за жорстокість нацистів на окупованих територіях СРСР і праця інтернованих як елемент репарацій) та економічні (мобілізували кадри для відновлення економіки, нарощування економічного потенціалу СРСР у повоєнному світі). Можна поставити питання, чи не можна цю депортацію також тлумачити як елемент упорядкування майбутньої радянської сфери впливу в Центральній Європі. Зрештою, це вдарило по німецькій меншині в цих країнах, яка після війни мала бути переміщеною задля створення національно-однорідних держав «народної демократії». Слід зазначити, що міжнародне право допускало інтернування громадян власної держави, якщо ті належали до титульного етносу держави, з

³ Моргунов К. А. Трудовая мобилизация немецкого населения на Южном Урале в годы Великой Отечественной войны. Немецкое население на Южном Урале в военные и послевоенные годы (к 70-летию депортации немецкого населения СССР): материалы Межрегиональной научно-практической конференции, Оренбург, 2013. С. 48-77.

якою вели війну. Проте наразі район інтернування знаходився далеко на захід від кордонів СРСР. Описана операція, безумовно, мала передусім економічний вимір, адже мала започаткувати процес залучення великої групи німців до праці з повоєнного відновлення економіки СРСР, а також стати своєрідною прелюдією до акції, що мала бути проведеною на території Німеччини в кордонах до 1 вересня 1939 р. Це питання вивчали в СРСР кілька років, а з 1943 р. цією проблемою опікувався І. Майський. У серпні 1944 р. він представив Й. Сталіну результати дослідження, з якого випливало, що праця 5 млн відправлених до СРСР німців за 10 років забезпечить прибуток в 35-40 млрд доларів, що з урахуванням репарацій, підрахованих за цінами Німеччини, складе половину суми. Серед питань, що розглядалися на конференції лідерів трьох держав Антигітлерівської коаліції в Ялті (4-11 лютого 1945 р), було порушене питання про репарації, зокрема й про «використання німецької робочої сили», але без подробиць, хоча під час засідань конференції радянська сторона виказувала свою зацікавленість у цій проблемі, не раз ініціюючи її розгляд. Дискусії з цього питання, безсумнівно, були спірними, оскільки були відсутні в англійському та американському протоколах конференції, але збережені в радянському протоколі. Можна сказати, що завдяки цьому рішенням Й. Сталін готував власні міжнародні позиції для реалізації концепцій, розроблених І. Майським. Однак ще до того, як це сталося, радянське керівництво вирішило провести операцію в набагато меншому масштабі в Південній і Східній Європі, тим більше, що офіцери НКВС мали багаторічний досвід депортацій мільйонів громадян СРСР. У цьому ж випадку вся операція повинна була пройти за його межами, а Й. Сталін, ставлячи західні держави перед фактом, хотів перевірити реакцію своїх партнерів⁴.

12 вересня 1944 р. між Румунією та СРСР було підписано перемир'я. Серед умов, де-факто продиктованих Москвою, була й умова інтернування та наступної депортації з Румунії на роботу до СРСР етнічних німців та угорців. 24 жовтня 1944 р. Л. Берія прийняв рішення про реєстрацію осіб німецької національності на територіях, окупованих арміями 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів. Головною метою було встановлення чисельності трансільванських саксів і штабів Банату, які мешкали в Румунії та Угорщині. У меншому масштабі операцію проводили на окупованих територіях Югославії, Болгарії та Чехословаччини. Важливу роль у її реалізації відіграла методологія роботи. Було створено 186 оперативних груп, до складу яких увійшли офіцери Червоної армії, НКВС і військової контррозвідки «СМЕРШ». Діючи методично, групи збирали деталізовані за статтю та віком дані. Особливе зацікавлення оперативників викликали особи працездатного віку. Загалом було виявлено більше як 550 000 етнічних німців (з-поміж них 240 000 чоловіків), більшість із яких – на території Румунії (понад 420 000 осіб). Важливо те, що під час створення облікових записів до уваги брали саме національність, тоді як громадянство мало другорядне значення. Унаслідок такого «перепису населення» було сформовано групу з 97 484 чоловіків у віці 17-45 років, яких планували мобілізувати. Після перевірки та вилучення з цього складу непрацездатних, залишилося близько 70 000 осіб. Більшість із них (приблизно 50 000) мали відправити відновлювати зруйнований війною промисловий потенціал українського Донбасу, а решту – на металургійні заводи півдня СРСР, знову ж таки, деякі – в Україну⁵.

Правовою підставою для мобілізації німців стало рішення ДКО СРСР від 16 грудня 1944 р. № 7161 сс «Про інтернування працездатних німців на території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії та Чехословаччини». Інтерновані були мобілізовані для відправки на роботу в СРСР у складі робочих батальйонів у 1000 осіб (чоловіків віком 17-45 років і жінок у віці 18-30 років). У документі чітко вказувалося, що німці, які проживають у вищезгаданих країнах, підлягають інтернуванню⁶.

За роботу із затримання, збирання та відправлення мобілізованих відповідав НКВС СРСР. Його оперативні працівники співпрацювали з місцевою поліцією та жандармерією в

⁴ Polian P. Wbrew ich woli. Historia i geografia migracji przymusowych w Związku Radzieckim, Gdańsk 2015. S. 209-219.

⁵ Казначеева Н. П. О мобилизации и интернировании немецкого населения в странах Юго-Восточной Европы. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2007, № 9 (50). С. 175-179.

⁶ Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. С. 97.

організації пунктів збору, формували залізничні ешелони для перевезення. Усю операцію планували провести в грудні 1944 р. – січні 1945 р., а транспорти з інтернованими мали прибути за призначенням до 15 лютого 1945 р. Протягом 10 днів після прийняття рішення ДКО в НКВС СРСР було розроблено детальний план з інтернування та перевезення німців. Головною ареною мобілізації стала територія Румунії, а основний персонал, задіяний в акції, перебував у Бухаресті. Для румунської жандармерії, якій відводилася допоміжна роль в операції, готували відповідні накази й директиви. Оперативні групи діяли в окремих секторах. Усього було створено 10 оперативних секторів (6 у Румунії та Трансільванії та по 2 в Угорщині та Югославії). Етнічних німців затримували за списками, наданими владою окремих країн, та реєстрували як «мобілізованих-інтернованих» (категорія «Г»)⁷.

Мобілізовані могли взяти із собою теплий одяг, натільну й постільну білизну, їжу та посуд, загальною вагою до 200 кг. Звертають на себе увагу й дати проведення акції – рубіж 1944–1945 рр., що збіглися з Різдвяними святами. Останнє полегшило завдання з вилучення мобілізованих німців, адже в цей період сім'ї найчастіше збиралися разом, щоб відсвяткувати. В Угорщині операція з інтернування відклалася в соціальній пам'яті під терміном-покручем «маленькій работ» (від рос. – «маленькая работа»). Цей термін уживали для позначення феномена використання радянськими військовими безкоштовної праці населення під час проведення ремонту техніки, інфраструктури зв'язку, догляду за пораненими та хворими тощо. Радянська військова влада на місцях визначала конкретні потреби в робочій силі (кількість робітників, їхню стать і навіть бажані професії), що мали задовольнятися громадою міста або селища. З цими вимогами військові зверталися до угорської влади, яка, своєю чергою, відповідала за їх реалізацію. Коли в деяких муніципалітетах з'явилися оголошення з наказом приходити на роботу, населення не підозрювало про найгірше. Новацією було посилення тільки на осіб німецької національності. Накази містили завірення в тому, що роботи, на які мобілізувалися німці, мали виконуватися в безпосередній близькості від фронту, тобто на місці, протягом не більше 2-3 тижнів. Залишається нез'ясованим, чи інформувала радянська окупаційна влада угорців про те, що цього разу, після звільнення непрацездатних і непридатних для перевезення осіб, населення, узяті на «маленькій работ», буде депортовано до СРСР. Мобілізація пройшла досить спокійно за активної участі влади та угорської жандармерії. Угорці подбали про те, щоб підготовлені списки містили більшість працездатних німців у регіонах, де ця меншість була особливо впливовою та конфліктувала з угорською громадою. Це чітко видно на прикладі району так званої Швабської Туреччини на півдні Угорщини (Baranya, Somogy і Tolna), звідки було вивезено близько 15 000 осіб, що становило половину всієї групи депортованих «інтернованих німців» з Угорщини, загальна чисельність яких оцінюється в 30 000 (включаючи німців з північної Трансільванії). У тих районах, де етнічні німці були розсіяні серед місцевого населення, місцева влада, очевидно, намагалася їх приховати, формально виконуючи наказ і надаючи окупаційній адміністрації списки з кількома прізвищами. Після затримання інтернованих осіб спрямовували до збірних пунктів, що знаходилися під повним контролем НКВС. Після відбору непрацездатних із решти мобілізованих німців тут формували транспорти на схід. Ще раніше на підставі підготовлених списків були затримані чоловіки, які після 1941 р., тобто після нападу Німеччини на СРСР, служили в німецькій або угорській арміях. У цьому випадку рішення про їх затримання приймали військові ради фронтів. Зберігся наказ Військової ради 4-го Українського фронту № 0036 від 13 листопада 1944 р. по районах Карпатської України, що вимагав реєстрації (у період з 14-го по 16 листопада 1944 р.) офіцерів і рядових угорської та німецької армії віком від 18 до 50 років незалежно від їхньої національності⁸.

Це була лише прелюдія до подальшого їх утримання під вартою як військовополонених. За оцінками істориків Карпатської України, у радянських таборах для військовополонених опинилося від 30 до 40 000 таких чоловіків. Звільняли лише фахівців, у праці яких мали потребу місцеві громади, інших спрямовували до таборів для військовополонених системи ГУПВІ НКВС СРСР. Аналогічну акцію проводили також на угорській території. Слід

⁷ Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні... С. 96-103.

⁸ Дурка G. Sub-Carpathian deportations for „Malenky robot”. People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015-2017, Budapest, 2017. S. 71-89.

підкреслити, що з цими особами поводитися, як з військовополоненими передусім тому, що до їх числа не долучили групу «інтернованих і мобілізованих німців»⁹.

Операція з інтернування цивільних осіб німецької національності розпочалася у грудні 1944 р.: найперше в найвіддаленіших від західних кордонів СРСР районах Південної Європи. Це були території окупованої військами 3-го Українського фронту Югославії та півдня Угорщини. Організатори та виконавці акції поспішали, аби люди, яких передбачалося інтернувати, не змогли втекти на захід. Операція з інтернування тут почалася 20 або 22 грудня 1944 р., тобто раніше термінів, передбачених початковим планом. На територіях, окупованих військами 2-го Українського фронту, НКВС і «СМЕРШ» розпочали свої дії 28 грудня 1944 р. і проводили інтернування поетапно до кінця січня 1945 р.¹⁰

Те ж саме можна сказати і про цивільних осіб, затриманих після капітуляції Будапешта 13 лютого 1945 р. Місто досить ефективно захищалося, а командувач 2-м Українським фронтом Р. Маліновський доповів своєму начальству, що його військам чинили опір близько 180 000 військових. Коли бої закінчилися і місто було захоплене, з'ясувалося, що в ньому знаходилося лише 40 000 військовополонених. Відтак, аби зберегти обличчя перед вищим радянським керівництвом, командування фронту вирішило доповнити групу військовополонених цивільними особами з самого Будапешта та околиць угорської столиці. За даними угорських істориків, у полон було взято 90-110 000 цивільних осіб, з якими повелися, як із затриманими на полі бою захисниками міста. Таким чином ці люди випадали з радянської статистики інтернованих. Про масштаби цього явища свідчать дані, згідно з якими в радянських фронтових таборах для військовополонених в Угорщині частка цивільного населення становила 25-30%, а в таборі Годолло (угорськ. – Gödöllő) із 40 000 затриманих такі особи склали до 85%¹¹.

За оцінками угорських істориків, 310-365 000 їхніх співвітчизників опинилися в радянських таборах на угорській території, а значну частину де-факто цивільних осіб класифікували як військовополонених. Наведена статистика стосується території Угорщини в межах, визначених ще Трианонським договором 1920 р.¹²

Дуже схожі явища спостерігаємо в Румунії. Після підписання перемир'я з СРСР від 114 до 160 000 румунських солдатів були взяті в полон без бою. У жовтні 1944 р. до радянських таборів військовополонених депортували чоловіків угорського та німецького походження, які раніше служили в армії. Депортація цивільних німців з Румунії розпочалася в так званій «другій хвилі». Як і в інших випадках, правовою підставою для цього стала вже згадувана постанова ДКО СРСР від 16 грудня 1944 р., а також прийнятий на її виконання наказ військової ради 3-го Українського фронту № 0060 від 22 грудня 1944 р. Сама операція проводилася в період 10-20 січня 1945 р. і пройшла відносно спокійно. Румунська влада

⁹ *Márkus B. Prześladowanie mniejszości niemieckiej na Węgrzech po wkroczeniu Armii Czerwonej na teren „Szwabskiej Turcji” w latach 1944-1945. Pod czerwoną gwiazdą. Aspekty sowieckiej obecności w Europie Środkowo – Wschodniej w 1945 roku, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice-Warszawa, 2017. S. 78-89.*

¹⁰ *Zalán B. Malenkij robot avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportálta. Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45-1955, Bognár Zalán (szerk.). Pécs, 2009. S. 13-70.*

¹¹ Радянським нормативним документам дуже часто бракувало конкретики, що залишало простір для їх різного (залежно від ситуації) тлумачення владою. Таким був і один із ключових документів, що регламентував статус військовополонених в СРСР, а саме «Положення про військовополонених», затверджене постановою РНК СРСР № 1798-800с від 1 липня 1941 р. Серед різних категорій комбатантів, що підпадали під визначення «військовополонених», цей документ називає ще одну категорію осіб: «цивільні особи, які, маючи відповідний дозвіл, супроводжують армію та флот ворога, як наприклад: кореспонденти, постачальники та інші особи, захоплені під час військових дій». На основі такого «широкого» визначення населення Будапешта, яке неминуче знаходилося в епіцентрі боїв за місто, було віднесене до категорії «військовополонених» [Див.: *Военнопленные в СССР 1939-1956. Документы и материалы, Под ред. М. М. Загоруйко, Т. 1, Москва, 2000. С. 65-67*].

¹² *Bognár Z. 960 000 or more than 1 million prisoners (of war)? The Number and the Death of Hungarian Citizens (Soldiers and Civilians) Who Were in Soviet (War) Captivity between 1941 and 1945. People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015-2017. Budapest 2017. S. 34-50; Idem. Mass deportation of civilians from post – Trianon Hungary for forced labour in the Soviet Union. This was the final stop. Actions against Germans and Hungarians leading to fatalities in the Carpathian Basin between 1944 and 1949. Pécs, 2015. S. 24-62.*

склала списки німців-чоловіків віком від 17 до 45 років і жінок віком 18-30 років. Теоретично, жінки з маленькими дітьми були звільнені від мобілізації, але цю заборону часто не брали до уваги. Почувши про примусову трудову мобілізацію та інтернування до СРСР, деякі люди стали ховатися, відтак румунська жандармерія приходила за ними дуже часто вночі. Часто до списків на інтернування вписували осіб, молодших або, навпаки, старших за встановлені вікові межі. Певним позитивним аспектом у загалом трагічній ситуації був той факт, що людям дозволяли брати з собою теплий одяг, постільну білизну і продукти харчування. Оцінки щодо чисельності цивільних німців, депортованих у той період з Румунії до СРСР, варіюються від 70 000 до майже 100 000 осіб. Серед них: 35-50 000 швабів із Банату, 26-27 000 саксів із Трансільванії і 5-15 000 швабів із Партійського регіону (Partium)¹³.

Доли депортованих уникли близько 12 000 осіб, які були економічно важливими для румунської влади або походили з етнічно змішаних родин. Окремі румунські політики відкрито підтримали депортацію німців, тоді як інші, зокрема лідер Румунської національної народної партії Ю. Маню (Iuliu Maniu), мовчазно сприйняли її та, зрештою, не висловлювалися проти. Вирішальну роль на користь депортації етнічних німців зіграла агітація румунських лівих. Закликаючи до повного знищення цієї етнічної групи, комуністи вважали цивільних німців Румунії «фашистами» і сприймали їх як джерело небезпеки за лінією фронту. Мобілізованих німців швидко доставили в Бакеу (Vasău), де їх повантажили в товарні залізничні вагони і перевезли на схід через Ясси, здебільшого в Україну¹⁴.

Попри те, що дослідження угорських і румунських істориків – представників країн, з яких НКВС вивіз найбільшу кількість етнічних німців, - вказують на складну та запутану сутність цього явища зі значними коливаннями кількості постраждалих, дані НКВС СРСР видаються більш точними. За цими даними, станом на 2 лютого 1945 р. для вивезення до СРСР відібрали 124 542 особи (66 616 чоловіків і 57 926 жінок). Деякі інтерновані з різних причин (через вік або стан здоров'я) були звільнені зі збірних пунктів, відтак до СРСР було мобілізовано 112 480 осіб.

Держава	Мобілізовані		Усього
	Чоловіки	Жінки	
1	2	3	4
Румунія (з Трансільванією)	36 590 (52,8 %)	32 742 (47,2 %)	69 332
Угорщина	20 989 (65,7 %)	10 934 (34,3 %)	31 923
Югославія	3 692 (33,8)	7 243 (66,2 %)	10 935
Чехословаччина	49 (22,8%)	166 (77,2 %)	215
Болгарія	55 (73,4 %)	20 (26,6 %)	75
Разом	61 375 (54,6 %)	51 105 (45,4 %)	112 480

Табл. 1. Кількість німців, мобілізованих і депортованих до СРСР на підставі постанови ДКО СРСР № 7161 сс¹⁵.

Радянська статистика в цьому випадку неоднозначна. Узагальнені дані ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР про кількість «інтернованих-мобілізованих німців», депортованих до СРСР на підставі рішення ДКО № 7161, визначають 111 831 особу. Цікаво, що кількість чоловіків у цій групі інтернованих відповідає наведеним вище даним, а ось жінок трохи менше – 50 456. Що ж стосується чисельності «цивільних німців», вивезених з окремих країн, то в радянських документах спостережено таку статистику: Румунія – 67322, Угорщина – 31 920, Югославія – 12 579. Як бачимо, різниця в даних досягає кількох сотень людей (0,6%), що знаходиться в

¹³ Монументальна кількатомна праця, що описує депортацію трансільванських саксів: *Weber G., Weber-Schlechter R., Nassehi A., Sill O., & Kneer G.* Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945-1949. T. 1-3. Weimar, Wien, Böhlau, 1995.

¹⁴ *Murádin J. K.* The Deportation of Germans from Romania to the Soviet Union in 1944-1945. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies.* 2015, Nr. 7. S. 41-49; *Bolesch M.* Erinnerungen an damals... Nußblatt. 2006. Nr. 19.

¹⁵ *Polian P.* Wbrew ich woli. Historia i geografia migracji przymusowych w Związku Radzieckim, Gdańsk, 2015. S. 209-219.

межах статистичної похибки. Ми схильні вважати, що наведені вище дані радянського походження слід брати за мінімальні значення. Відповідно до рішення ДКО № 7252 сс від 29 грудня 1944 р. «інтерновані-мобілізовані німці» були передані для використання на вугільних копальнях, у сталеливарній промисловості та кольоровій металургії¹⁶.

Операції на Балканах мали деякі специфічні особливості та загалом пройшли спокійно, без серйозних проблем і опору, ставши, таким чином, успішним пілотним проектом НКВС СРСР. Пізніше, коли подібні операції вже проводилися на території переможеного Третього рейху, офіцери НКВС мали зважати, що, на відміну від Румунії чи Угорщини, де влада і жандармерія були активними учасниками депортацій, у Німеччині цю роботу їм доведеться здійснювати самостійно. Особливістю інтернування кінця 1944 р. – початку 1945 р. була висока частка жінок. Серед мобілізованих вона становила понад 45%. Почасти це було пов'язано з тим, що чоловіків, які служили в армії, забирали до таборів військовополонених ще раніше. З часом у владі та НКВС зробили деякі висновки з Балканської операції. Оскільки робочі руки були потрібні передусім для відновлення та праці у важкій промисловості СРСР, жінки фізично не могли впоратися з цими завданнями. Крім того, система таборів ГУПВІ НКВС (МВС) передбачала утримання жінок і чоловіків в окремих зонах таборів і робочих батальйонів. У ситуації, коли будівництво табору (або пристосування для його потреб повністю зруйнованих будівель) було великою проблемою для місцевої влади, це ще більше ускладнювало справу. Однак найважливіша причина відмови від масового інтернування жінок в 1945 р. була пов'язана із ситуацією на фронті, де тривали грандіозні наступальні операції Червоної армії (наприклад, Берлінська), що супроводжувалися захопленням великих груп військовополонених. Специфікою радянського полону було дуже нерівномірне надходження військовополонених німців. Наприкінці війни в Європі та в перші місяці після її закінчення потік німецьких військовополонених був максимальним. Відтак, у руках радянського керівництва з'явилася велика група працездатних чоловіків, яких мали використати для роботи. У цій ситуації не лише жінки, але, як виявилось, цивільні інтерновані загалом, виявилися непотрібними для економіки СРСР. Балканська операція викликала занепокоєння західних союзників. Відреагували й самі німці. Радянська розвідка повідомила, що серед умов, висунутих Г. Гімлером на переговорах із представниками США і Великобританії, що тривали в лютому 1945 р. за посередництва Червоного Хреста, була вимога запобігти подальшій депортації цивільних німців на примусові роботи до СРСР. Депортації з півдня Європи стривожили й німців у самій Німеччині. Нацистська пропаганда поширювала інформацію про те, що там відбувалося. «Сілезька газета» НСДАП (нім. – “Schlesische Tageszeitung”) у числі від 20 січня 1945 р. писала про долю німців з Румунії, депортованих для роботи в СРСР. У наступних числах газета розмістила матеріали про трагічну долю німців, їхню тяжку працю в радянських таборах. Подібні публікації посилювали страх перед Червоною армією, що йшла зі сходу, переконувало німецьких солдатів до останнього захищати свої родини від радянської помсти та депортації на роботу до СРСР. Безсумнівно, що ніщо не вплинуло на настрої німців сильніше, аніж загроза депортації на примусові роботи до Сибіру. Останнє було рівнозначне відправці цих людей в самі глибини пекла¹⁷.

Січень 1945 р. приніс черговий наступ Червоної армії, що мав перенести театр військових дій на територію Німеччини в її довоєнних кордонах. Цього разу об'єктом радянських репресій мали стати особи німецької національності – громадяни рейху (нім. – Reichsdeutsche). Щодо них НКВС застосував дві процедури. Першою був арешт, санкціонований наказом Л. Берії № 0016 від 11 січня 1945 р. «Про очищення тилу окремих фронтів Червоної армії від ворожих елементів» та додатковим наказом № 0062 від 6 лютого того ж року. На фронтах були призначені уповноважені НКВС разом із двома заступниками (один відповідав за контррозвідку, а інший – за так званий «захист тилу»). За задумом керівництва НКВС, реалізація цих наказів мала гарантувати мир і безпеку в тилу радянських

¹⁶ Centralne Archiwum Wojskowe [w Warszawie] (CAW). VIII.800.20.319. Записка о количестве интернированных-мобилизованных в рабочих батальонах, по состоянию на 1 марта 1946 года. К. 4-6; CAW.VIII.800.20.52. Основная информация об интернированных (без даты). К. 5-17; *Потильчак О.* Інтернування іноземних громадян на територію України у 1945 р. Людина і політика. 2004. № 5 (35). С. 42-51.

¹⁷ *Polian P.* Wbrew ich woli... S. 232; *Hytrek-Hryciuk J.* „Rosjanie nadchodzą”. Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945-1948. Wrocław, 2010. S. 39-40.

військ, що воювали, незалежно від країни їхньої дислокації. Офіцери НКВС і «СМЕРШ» повинні були виявляти й заарештовувати шпигунів, диверсантів, агентів німецької розвідки, терористів і членів «банд». У разі арешту національність і громадянство заарештованих осіб не мали жодного значення. У наказі йшлося про арешт осіб – власників радіостанцій, складів зброї або підземних друкарень. Затриманню підлягав командний та оперативний склад поліції, служби в'язниць, концентраційних таборів, прокуратури, а також воєначальники. На волі не мали залишитися слідчі та судді, члени військових трибуналів, мери міст, члени фашистських організацій і партій, керівники великих підприємств та адміністративних установ, редактори газет, автори антирадянських видань, командний та особовий склад армій ворожих держав, а також колабораціоністи з Російської визвольної армії. Як і багато радянських документів, цей наказ містив чимало невизначеностей, що залишало працівникам НКВС та «СМЕРШУ» простір для «творчості» на місцях. Зокрема, наказ давав можливість затримувати «підозрілий елемент, що залишався», тобто фактично будь-кого. Після арешту ці люди в статусі «заарештованих-інтернованих» (категорія «Б») мали бути відправлені до таборів на території СРСР. Як бачимо, цей наказ був однаково спрямований як проти осіб, пов'язаних з нацистським апаратом влади (від НСДАП до СС), так і не менш рішуче проти тих, хто не погоджувався із встановленням на місці вигнаних нацистів нової комуністичної влади (наприклад, антикомуністичний Рух Опору). Було прийнято рішення діяти радикально, тим більше, що Л. Берія мав на це згоду вищого керівництва СРСР. Зокрема, у постанові ДКО № 7467 сс від 3 лютого 1945 р. йшлося про ліквідацію на місці злочину всіх саботажників, терористів і диверсантів¹⁸.

Рис. 1.
Депортовані пацієнти біля
дверей лікарні (Донецька
область, Україна, 1945 р.)

18 квітня 1945 р. Л. Берія віддав новий наказ № 00315, згідно з яким осіб, заарештованих у рамках акції «очищення тилу», мали перевіряти в таборах, організованих на місці. Арештам більше не підлягали рядові працівники німецьких установ, а арешти

¹⁸ Teczka specjalna J. W Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946, wybór i opracowanie Cariewskaja T., Chmielarz A., Paczkowski A., Rosowska E., Rudnicki Sz. Warszawa, 1998. S. 165-167.

жінок, інвалідів і хворих взагалі заборонили. Таке послаблення репресивного тиску може здатися сюрпризом, тим більше, що з наближенням фронту до серця нацистської Німеччини, логіка мала диктувати якраз зворотні процеси посилення репресій. Описаний факт корелюється іншими подіями. На сторінках «Правди» заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г. Александров несподівано виступив з критикою І. Еренбурга за його знамените гасло «Убий німця!», що стало концентрованим вираженням тези про те, що кожен німець – фашист, з яким радянський солдат має безжалюбно розправлятися. Верховний головнокомандувач Й. Сталін 20 квітня 1945 р. наказав Військовим радам 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів: «Спробуйте змінити ставлення до німців – як до військовополонених, так і до цивільного населення. До німців потрібно ставитися краще. Жорстоке поводження з німцями змусить їх боятися [радянських військ – Авт.], що змусить їх люто чинити опір і відмовлятися підкорятися в полоні»¹⁹.

Не менш важливо й те, що згадана директива не була адресована чинним у Східній Пруссії та Помор'ї 2-му і 3-му Білоруським фронтам, де курс на суворе ставлення до німців не змінився. Безумовно, Й. Сталіна дуже непокоїла жорстка німецька оборона на Східному фронті й набагато слабший опір проти західних союзників. Але чи справді радикальна зміна ставлення Червоної армії й НКВС до німецького населення у квітні 1945 р. змінила ставлення смертельно переляканих наближенням фронту німців до радянських військ? Можна запитати, чи не стали ці зміни результатом того, що Червона армія щойно перетнула лінію річок Одри та Ниси Лужицької, яку Й. Сталін бачив майбутнім кордоном між Польщею та Німеччиною? Відтак, логічним було б припустити, що попередні жорсткі дії проти німецького населення в районах, що мали відійти до Польщі, повинні були викликати паніку та втечу німецького населення на захід, що стало ефективним інструментом реалізації національної політики у спосіб, визначений радянською стороною без залучення скільки-небудь значних ресурсів?²⁰

Здавалося, що особи, заарештовані в рамках операції з «очищення тилу» Червоної армії, тобто «заарештовані-інтерновані» (категорія «В»), склали однорідну групу, а оскільки серйозних звинувачень проти них загалом висунуто не було, їх мали відправити до таборів на території СРСР. Проте на практиці все виявилось значно складнішим. На підставі наказу НКВС № 00101 від 22 лютого 1945 р. заарештованих, які свого часу служили в поліції, тюрмах, були членами «Фолькштурма», а також рядових Вермахту, які на момент арешту вже не перебували на військовій службі, мали перевести до таборів для військовополонених (так звана категорія «А»). Решту планували відправити до таборів для інтернованих ГУПВІ НКВС СРСР, де піддати перевірці та фільтрації. Тих із них, на яких не буде отримано компрометувальних матеріалів, мали передати в робочі батальйони для інтернованих мобілізованих німців. Справа ще більше ускладнилася, коли частину заарештованих відправили до перевіряльно-фільтраційних таборів (ПФТ) НКВС СРСР, що були створені ще в 1941 р. як спеціальні табори («спец табори») НКВС для тих солдатів і офіцерів Червоної армії, які вийшли з оточення або втекли з німецького полону. У цих таборах серед контингенту виявляли німецьких агентів і зрадників. Решту військовослужбовців після фільтрації повертали до лав Червоної армії. Від 1943 р. ці табори використовували також для виявлення осіб, які адміністративно співпрацювали з нацистами (наприклад, були сільськими старостами чи поліцейськими), перевірки інших радянських громадян із визволених районів, яких підозрювали в колабораціонізмі чи зраді Батьківщини. Деякі із заарештованих-інтернованих «цивільних німців» опинилися саме в ПФТ, де досвідчені оперативники НКВС перевіряли їхнє минуле, і, як правило, після перевірки повертали назад до чинних окремих робочих батальйонів (ОРБ). Осіб, щодо яких були знайдені докази провини, передавали слідству та суду. Унаслідок група заарештованих в ПФТ мала з часом зникнути. Проте реальна ситуація була дещо іншою: чимало заарештованих-інтернованих і після перевірки продовжували утримуватися у ПФТ. Зокрема, у травні 1945 р. з 160 000 утримуваних у ПФТ осіб майже 26 000 належали до категорії «інтернованих-заарештованих німців». З огляду на те, що в 1946 р. перевіряльно-фільтраційні табори були передані до

¹⁹ Цит. за: *Berstein V.J. Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej.* Kraków, 2013. S. 425.

²⁰ *Węgrzyn D. Mikroświat i wielka polityka. Górny Śląsk w obliczu ewolucji polityki sowieckiej wobec ludności niemieckiej i uznanej za niemiecką w latach 1941-1945. Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945-1989.* Warszawa, 2016. S. 170-189.

табірної мережі Головного управління таборів (ГУТАБ) МВС СРСР, з'явилася група «інтернованих-заарештованих», які зникли із статистики ГУПВІ. Це ще більше ускладнює й без того запутану справу встановлення чисельності інтернованих іноземців у радянських таборах. Підкреслимо, що розміщення в цих таборах, наприклад, заарештованих поляків було відвертим порушенням чинних інструкцій, у яких було чітко прописано, що ця категорія установ утримання призначалася суто для громадян СРСР (так звана категорія «В») ²¹.

Закінчення в наступному номері.

REFERENCES

Berstein, V. J. (2013). *Smiesz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*. Kraków. [in Poland].

Bognár, Z. (2017). *960 000 or more than 1 million prisoners (of war)? The Number and the Death of Hungaraian Citizens (Soldiers and Civilians) Who Were in Soviet (War) Captivity beetwen 1941 nad 1945*. People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015-2017. Budapest, 34-50. [in English].

Bognár, Z. (2015). *Mass deportation of civilians from post – Trianon Hungary for forced labour in teh Soviet Union*. This was the final stop. Actions against Germans and Hungarians ledading to fatalities in the Carpatian Nasin beetwen 1944 and 1949. Pécs, 24-62. [in English].

Bolesch, M. (2006). *Erinnerungen an damals...* Nußblatt, 19. [in German].

Borkowska, E., Dylong, U., & Jonderko, A. (2014). *“Mieli wrócić za czternaście dni”. Mieszkańcy Ostropy w obozach pracy przymusowej w Związku Sowieckim (1945-1949)*. Katowice-Gliwice. [in Poland].

Centralne Archiwum Wojskowe [Central Military Archives – CMA]

Dupka, G. (2017). *Sub-Carpathian deportations for „Malenky robot”*. People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015-2017. Budapest, 71-89. [in English].

Goncharov, G. A. (2006). *Trudovaya mobilizaciya sovetskix grazhdan v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.)* [Labor mobilization of Soviet citizens during the Great Patriotic War (1941-1945)]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, 6, vol. 1, 183-186. [in Russian].

Gur'yanov, A. E'. (1997). Internirovanie – odin iz vidov sovetskix repressij protiv polyakov i pol'skix grazhdan [Internment is one of the types of Soviet repression against Poles and Polish citizens.]. *Repressii protiv polyakov i pol'skix grazhdan*. Moscow, 207-214/ [in Russian].

Hytrek-Hryciuk, J. *„Rosjanie nadchodzą”. Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945-1948*. Wrocław, 2010. [in Poland].

Kaznacheeva, N. P. (2007). *O mobilizacii i internirovanii nemeckogo naseleniya v stranax Yugo-Vostochnoj Evropy*. [On the mobilization and internment of the German population in the countries of South-Eastern Europe]. *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena*, 9(50), 175-179. [in Russian].

Márkus, B. (2017). *Prześadowanie mniejszości niemieckiej na Węgrzech po wkroczeniu Armii Czerwonej na teren „Szwabskiej Turcji” w latach 1944-1945*. Pod czerwona gwiazdą. Aspekty sowieckiej obecności w Europie Środkowo-Wschodniej w 1945 roku, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice-Warszawa, 78-89. [in Poland].

Morgunov, K. A. (2013). *Trudovaya mobilizaciya nemeckogo naseleniya na Yuzhnom Urale v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. Abstracts of Papers: *Nemeckoe naselenie na Yuzhnom Urale v voennye i poslevoennye gody (k 70-letiyu deportacii nemeckogo naseleniya SSSR)*(pp. 48-77). Orenburg. [in Russian].

Murádin, J. K. (2015). *The Deportation of Germans from Romania to the Soviet Union in 1944-1945*. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 7, 41-49. [in English].

Polian, P. (2015). *Wbrew ich woli. Historia i geografia migracji przymusowych w Związku Radzieckim*. Gdańsk. [in Poland].

Potyl'chak, O. V. (2004). *Radians'kyj vijs'kovyj polon ta internuvannia v Ukraini (1939-1954)* [Soviet military prisoner and internment in Ukraine (1939-1954)]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

²¹ Гурьянов А. Э. Интернирование – один из видов советских репрессий против поляков и польских граждан. Репрессии против поляков и польских граждан. Москва, 1997. С. 207-214; Rogut D. Polacy w sowieckich obozach kontrolno-filtracyjnych (1944-1946). *Dzieje najnowsze*. 2004. Nr 4. S. 85-109.

- Potyl'chak, O. (2004). *Internuvannia inozemnykh hromadian na terytoriiu Ukrainy u 1945 r.* [Internment of foreign citizens on the territory of Ukraine in 1945]. *Liudyna i polityka*, 5(35), 42-51. [in Ukrainian].
- Reichling, G. (1986). *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen, Teil I: Umsiedler, Verschleppte, Veriebene 1940-1985*. Bonn. [in German].
- Rogut, D. (2004). *Polacy w sowieckich obozach kontrolno-filtracyjnych (1944-1946)*. *Dzieje najnowsze*, 4, 85-109. [in Poland].
- Schmit, U. (2014). „*Żywe reparacje*”. *Deportacja i internowanie niemieckich cywilów do ZSRR (1945-1955)*. Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice, 44-55. [in Poland].
- Sołonin, M. (2011). *Nic dobrego na wojnie*. Warszawa, 2011 [in Poland].
- Smexnov, R. Yu. *E'ffektivnost' truda internirovannykh nemcev (na primere Ukrainskoj SSR)* [Labor efficiency of interned Germans (on the example of the Ukrainian SSR)]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*. Tambov. 2(16), vol. 2, 195-198. [in Russian].
- Stalinskie deportacii 1928-1953* (2005). [Stalin's deportations 1928-1953]. Moscow. [in Russian].
- Teczka specjalna J. W Stalina*. (1998). Raporty NKWD z Polski 1944-1946, wybór i opracowanie Cariewskaja T., Chmielarz A., Paczkowski A., Rosowska E., Rudnicki Sz. Warszawa. [in Poland].
- Weber, G., Weber-Schlenther, R., Nassehi, A., Sill, O., & Kneer, G. (1995). *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945-1949*. T. 1-3. Wiemar, Wien, Böhlau. [in German].
- Węgrzyn, D. (2016). *Mikroświat i wielka polityka. Górny Śląsk w obliczu ewolucji polityki sowieckiej wobec ludności niemieckiej i uznanej za niemiecką w latach 1941-1945*. Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945-1989. Warszawa, 170-189. [in Poland].
- Węgrzyn, D. (2014). *Internowania i aresztowania mieszkańców Górnego Śląska przez NKWD ZSRR w 1945 roku i ich produktywizacja w ramach systemu obozowego GUPWI NKWD/MWD ZSRR w latach 1945-1953*. Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice, 70-145 [in Poland].
- Węgrzyn, D. (2017). *Dzieje obozu NKWD/MWD nr 503 Kemerowo, ze szczególnym uwzględnieniem pobytu w nim osób aresztowanych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1945 roku*. *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*, 18, 53-78. [in Poland].
- Rosenbaum, S., D. Węgrzyn, D. (Ed.). (2015). „*Wywieziono nas bydłecymi wagonami*”. *Relacje deportowanych z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku, wybór i opracowanie*. Katowice. [in Poland].
- Zagorul'ko, M. M. [Ed.] (2000). *Voennoplennye v SSSR 1939-1956. Dokumenty i materialy* [Prisoners of war in the USSR 1939-1956. Documents and materials]. Moscow: Logos [in Russian].
- Zalán, B. (2009). *Malenkij robot avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportálta*. *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekben 1944/45-1955*. Pécs, 13-70. [in Hungarian].